

ДИСКУСІЇ ЩОДО СПАДЩИНИ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Марченко Олег Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, orcid: 0000-0001-5720-0976

Розглянемо еволюцію дискусії в історичній науці про спадщину княжого Києва. Ще московський цар Петро I украв в Україні її генетичну назву «Русь», назвавши свою імперію латинськими буквами RUSSI, і стала називатися в романо-германському світі «Раша». До речі, український богослов Ф. Прокопович став натхненником перейменування Московії на Російську імперію, надання царю титулу імператора та розробив концепцію «Росії» як «вітчизни» для всіх підданих царя.

Слово «*Росія*» («*Рѡсї́а*») вперше з'являється в середині X ст. у творі Костянтина Багрянородного. У середньовічних західних джерелах із XI ст. також використовувалися назви «*Russia*», «*Ruscia*», «*Ruzzia*», «*Ruthenia*». У Московії в XV–XVI ст. у документообігу з'явилися нові форми «*Росія*», «*Росея*», а в першій половині XVII ст. утвердилися візантійські терміни «*Російське царство*», «*Велика Росія*». З XVIII ст. слово «*Росія*» стало домінувати. З початку XIX ст. (з подачі М.М. Карамзіна) відродилася форма «*русский*» (в Україні прикметником від «*Русь*» став «*руський*», у Московії – «*русский*», який тотожний і періоду Русі й часу Російської імперії). Сьогодні в українській історіографії використовуються подвійні форми: «*Русь/руський*» щодо Київської Русі, Литовської держави до XVI ст. та «*Росія/російський*» щодо Російської держави, починаючи з початку XVIII ст. й дотепер. Російські історики Руську землю трактують як «*Русскую землю*».

Процес глобальної фальсифікації історії Русі почався за період правління Катерини II, яка особисто редагувала зібрані матеріали, примушувала «правити» історичні документи, даючи розпорядження на знищення деяких із них і написання фальшивок. Вона наголошувала, що

писати треба не спираючись на історичні факти (бо вони «заплутані»), а «у потрібному нам порядку» й «російським потребам».

Необхідність глобальної фальсифікації історії в другій половині XVIII ст. було зумовлено захопленням українських та білоруських земель під час розподілу Речі Посполитої. Тоді виникли й «політичні завдання»: чимсь обґрунтувати придбання зовсім чужих для Росії країн, земель, територій; для придушення національно-визвольної боротьби білорусів і українців – придумати міф про те, що вони нібито завжди мріяли «жити» під владою Росії; у рамках цього міфу створено ще один міф про те, що московити є слов'янами та Руссю, а не фінським населенням Московії під назвою «Моксель»; для прикриття реалізації цих завдань треба було провести масову ревізію всіх літописів та історичних документів на захоплених територіях із метою їхнього виправлення або повного знищення.

Отже, російські офіційні кола намагалися впродовж XVIII–XIX ст. запропонувати концепцію, за якою державу Русь заснували росіяни, які нібито були найдавнішим слов'янським етносом, а українці й білоруси – відгалуження від росіян. Зокрема, у «Синописі» – основному підручнику Російської імперії (1674–1836) – період Київської Русі трактувався як перший етап російської державності.

За 100 років до створення Катериною II «комісії про написання історії Русі» (указ від 4 грудня 1783 року), історик А.І. Лизлов написав у 1692 році працю «Скіфську історію», у якій вперше було зазначено, що в IX–XII ст. великий край від Тули й Рязані, на північ і схід належав фінським племенам, котрі стали основою великоросів. У 1137 році започаткувалося князювання на землях «Моксель», так з'явилася фінсько-суздальська земля, а згодом і фінсько-татарська Московія, яка офіційно виникла 1277 року за наказом татаро-монгольського хана Менгу-Тимура й була звичайним улусом Золотої Орди. Отже, саме місто Москва й Московське князівство, як улус з'явилися не в часи Київської Русі, не за велінням київських князів, а в часи татаро-монголів, за наказом ханів Золотої Орди.

На початку XIX ст. М.М. Карамзін назвав Київську Русь просто Росією, персонажів давньоруських літописів росіянами, а Київ – «матір'ю городів російських». Саму ж Русь вважав першим центром Російської держави, яка пізніше злилася з Володимиро-Суздальським князівством. Згодом цей центр перемістився до Москви і, нарешті, до Петербурга.

Погодін М.П. проголосив, що росіяни спочатку мешкали в княжому Києві, але після татарської навали переселилися на Верхню Волгу, а на їхнє місце з Волині та Прикарпаття наприкінці XV ст. прийшли українці.

У 1862 році Олександром II було офіційно проголошено святкування 1000-ліття Росії, що стало ідеологічним підґрунтям пов'язати історію Русі, Московії та Російської імперії в одне ціле.

Погодінська концепція не витримала гострої критики М.О. Максимовича, й, особливо, М.І. Костомарова, який у своїй статті 1861 року «Дві руські народності» переконливо показав окремішність українців від росіян і їхній прямий зв'язок із княжим Києвом і Галичем. Він стверджував, що існувала південноруська, сіверська, великоруська, білоруська, псковська й новгородська народності. Дещо пізніше цю думку розвивали історики В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, М.П. Дашкевич та мовознавці О.О. Потебня, А.Ю. Кримський.

Підсумував 50-річну дискусію про початок історії східних слов'ян М.С. Грушевський, який зазначив, що Київська держава, право, культура були утвором українсько-руської народності, а Володимиро-Московська – великоруської. Московська держава не була наступницею Київської, вона виросла на своєму ґрунті. Початком історичних часів для українського народу вчений вважав IV ст. н.е. (антська доба) і цілком сформований «україноруський народ» існував уже за часів України-Русі.

Російські історики XIX – початку XX ст. підтримували думку М.С. Грушевського. Наприклад, К.Д. Кавелін вказував, що росіяни утворилися частиною з переселенців з українських територій і північно-західного краю на фінській землі, частиною з обрусілих фінів,

В.О. Ключевський зазначав, що в особі князя Андрія Боголюбського великорос вперше вийшов на арену історії, тобто не раніше другої половини XII ст., О.М. Пипін стверджував, що історична діяльність стародавнього Києва належала південній гілці слов'ян, О.Є. Пресняков основи російського народу та його держави бачив не в княжому Києві, а у Володимиро-Суздальщині XII–XIV ст.

Зазначена вище історична схема лишалася загально визнаною як у радянській, так і в емігрантській російській історіографії. Її прибічником був лідер радянської історичної науки 20-30-х років М.М. Покровський, який визнавав «Київську Русь Малоросією, тобто Україною». Історик П.Б. Струве писав, що головним чинником утворення великоруської нації була Московська держава та монголо-татарські впливи.

За правління Й. Сталіна ідеологи СРСР поступово повертаються до шовіністичних історичних концепцій Російської імперії. У працях радянських медієвістів з'являються пасажі про існування в давнину етнічної спільноти, що передувала формуванню власне російського народу. В.В. Мавродін першим сформулював концепцію давньоруської народності, що нібито, з одного боку, була колискою трьох братніх народів, а з другого – централізованої Московської держави та її історичного спадкоємця СРСР. Її автор стверджував, що у зв'язку з утворенням Київської держави племена східних слов'ян в IX–XI ст. об'єдналися в єдину давньоруську народність зі спільною для всієї держави мовою. Розпад давньоруської народності розпочався за доби феодальної роздробленості й завершився під ударами татаро-монголів. З її уламків у XIV–XV ст. почали формуватися великоруська, українська та білоруська народності.

З різкою критикою існування стійкого давньоруського етносу в IX–XIII ст. виступили радянські вчені В.Т. Пашуто, О.О. Зімін та ін. Згодом про спільну давньоруську колиску росіян, українців та білорусів хором заговорили всі провідні радянські медієвісти й, навіть, її колишні опоненти (Б.О. Рібаков, В.Г. Третьяков, В.Й. Довженко, В.І. Пічета та ін.). Така трансформація

уявленнь учених про Русь мала поважну причину. 10 січня 1954 року газета «Правда» надрукувала схвалені ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Давньоруська народність була проголошена «колискою трьох братніх народів» і лягла в основу офіційної радянської концепції етнічної історії східних слов'ян. Так проблема була переведена з наукової в політичну площину й усяка дискусія на цю тему в СРСР стала неможливою.

На думку російського археолога-медієвіста В.В. Сєдова, давньоруський етнос мешкав у містах, а його розпад на українську, російську та білоруську гілки стався внаслідок нищення міст татарами. Російський лінгвіст О.О. Шахматов визнавав існування спільної для всіх східних слов'ян давньоруської мови, яка стала потужним об'єднавчим давньоруську народність чинником. Українські історики теж констатували існування давньоруської етнічної спільноти (К.Г. Гуслистий, М.Ф. Котляр, П.П. Толочко, В.А. Смолій).

У 2012 році президент Росії Д.А. Медведєв видав указ про відзначення 1150 річниці «заснування Російської держави». Тобто, державним указом було проголошено Київську Русь Російською державою і, тим самим, легітимізована нова імперська концепція російської історії, яка істотно фальшує і спотворює історію України та Білорусі. На думку більшості українських істориків, твердження сучасних російських пропагандистів-політиків, що Русь була формою політичної самоорганізації росіян, не витримує наукової критики. Сучасна російська історіографія в питанні походження Русі, етногенезу східних слов'ян здебільшого продовжує радянські концепції, або, навіть відверто повертається до російських імперських доктрин.

Ще в 1960-х роках історик української діаспори М.Д. Чубатий Київську Русь вважав державою не якоїсь єдиної давньоруської народності, а державою українців-антів, які були пануючою нацією серед решти східнослов'янських народів. Його погляди про ненауковість, заідеологізованість та необґрунтованість концепції давньоруської народності

підтримали такі діаспорні вчені як П.Ю. Мірчук, Б.Д. Крупницький, П.П. Курінний, М.П. Ждан, В.М. Щербаківський та ін.

Цікава етнічна концепція історика Я.Р. Дашкевича. Він вводить поняття «етнос-нація» та виокремлює такі східнослов'янські нації: українську, новгородсько-псковську, російську й білоруську. За етнічною основою всі нації – слов'янські, але з іншоетнічними домішками: українська включала іранський та норманський компоненти, новгородсько-псковська – балтський і норманський компонент, російська – угрофінський і білоруська – балтський. Етногенетичні процеси серед слов'янства розпочинаються у VII–IX ст., із часів хозарського наступу та приходу норманів, їх результат – зародження української нації, котра з утворенням Руської держави стає панівною нацією. Російська нація, як найбільш агресивна, поступово асимілює новгородсько-псковську націю.

Український історик Л.Л. Залізняк відносить час формування російської етнічності, складовою якої стали фінно-угорські племена: чудь, мерв, весь, водь та ін., частина слов'ян: в'ятичі, ільменські слов'яни, кривичі, поляни, сіверяни, балтські племена до XI–XII ст., а про існування окремого російського етносу, на його думку, можна вести мову лише з другої половини XII ст.

Українські філологи (О.О. Потебня, А.Ю. Кримський, І.І. Огієнко, С.Й. Смаль-Стоцький, Ю.В. Шевельов, В.М. Русанівський, Г.П. Півторак, В.В. Німчук, О.О. Тараненко та ін.) зазначали, що українська мова є прямою спадкоємицею тієї праслов'янської мови, якою розмовляли слов'яни до свого розселення, розпочатого в V–VI ст. зі своєї прабатьківщини. А російська мова почала формуватися тільки в XII ст. на основі мов фінно-угорських, балтських, слов'янських племен. Пізніше на неї впливали тюркські мови, церковнослов'янська літературна мова.

Серед сучасних українських істориків прихильниками теорії давньоруської народності можна назвати П.П. Толочка, Н.М. Юсову. Вчені О.П. Моця (висловлює тезу про «безетнічність» людей Східної Європи кінця I – початку II тис. н.е.), Ю.В. Павленко, О.П. Толочко не заперечують

існування давньоруської народності, але розуміють під цим терміном не окремий етнос, а культурно-політичну єдність, яка реалізувалася в державі. Історик Я.Й. Грицак вважає, що концепцію Київської Русі слід переглядати кардинально. За ним, Русь не була не те що українською чи російською, а й навіть Київською і державою її можна назвати досить умовно.

Отже, сучасні українські історики Я.Д. Ісаєвич, М.Ю. Брайчевський, Я.Р. Дашкевич, Л.Л. Залізник, І.К. Рибалка, В.Д. Баран та інші як альтернативу концепції східнослов'янської етнокультурної спільності обстоюють тезу про те, що українська, російська та білоруська народності почали консолідуватися задовго до утворення Русі – в V–VII ст. На базі балто-слов'янських племен у VIII ст. виникли племена кривичів і радимичів – предки білорусів. Північно-східна гілка слов'янських племен інтегрувалася з угро-фінськими племенами (чудь, весь, мордва та інші), ставши основою російської народності. На основі південно-західних племінних союзів (полян, деревлян, сіверян, тиверців, волинян, уличів та білих хорватів) формувалася українська народність.

Список використаних джерел:

1. Баран В.Д., Баран В.Я. Історичні витоки українського народу. Київ: Генеза, 2005. 206 с.
2. Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. Київ: Темпора, 2008. 104 с.
3. Клосс Б.М. О происхождении названия «Россия». Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012. 152 с.
4. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 148 с.
5. Плохій С.М. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ: Критика, 2016. 456 с.
6. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероблене та розшир. Київ: Критика, 2005. 380 с.